

ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ: КОНСТРУЮВАННЯ АНАЛІТИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ

УДК 316.33+316.4

УЯВЛЕННЯ ПРО СПРАВЕДЛИВІСТЬ В СУЧАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ УМОВАХ

Г. Р. Заремба

*Інститут соціології НАН України,
вул. Шовковична, 12, м. Київ 21, Україна, 01021,
e-mail: ganna.zaremba@gmail.com*

У статті розглянуто основні підходи й концепції справедливості. Здійснено спробу визначення основних характеристик процесу формування, трансляції та трансформації уявлень про справедливість у сучасних умовах для подальшого розпрацювання концепту глобальної справедливості.

Ключові слова: справедливість, глобальна справедливість, міграція.

Термін «справедливість» сьогодні одне із найчастіше вживаних слів на різних рівнях, у різних ситуаціях, різними людьми. Про справедливість говорять у ЗМІ, політики, експерти, колеги по роботі чи навчанню, сусіди і кожен індивідуально у повсякденному житті. Зрозумілим є те, що справедливість, формування уявлень про неї є повсякденним явищем, що впливає на індивідуальні установки та поведінку. Проте як формуються, транслюються, трансформуються уявлення про справедливість у сучасних умовах досі не ставало предметом дослідження науковців.

Мета статті – сформулювати концепт справедливості на основі уявлень про неї у сучасних глобалізаційних умовах.

Задля досягнення цієї мети, авторка ставить перед собою такі **завдання**:

1. Визначити сучасні особливості дослідження справедливості, основні концепції та підходи.
2. З'ясувати вплив глобалізаційних процесів на формування уявлень про справедливість. Зокрема, ролі та впливи міграції, як характеристики глобалізації на визначення справедливості.
3. Визначити основні характеристики глобальної справедливості на підставі аналізу авторського емпіричного матеріалу: рівні її функціонування, особливості формування й протікання.

Отже, у статті буде здійснено спробу вивчення справедливості на мікро- та мега-рівнях дослідження, відійшовши від існуючих концепцій та теорій, що в своїй основі

мають ідеологічний й політизований характер. З іншої сторони, це приклад формування концепції «знизу», від носіїв уявлень, відтак, це відкриває нове поле для аналізу й формування ідей про справедливість для науковців, політиків, громадських активістів у сфері прав людини, подолання основних соціальних, культурних, економічних та інших проблем.

Обґрунтування поняття справедливості є не новим та бере початок ще із античних часів. Перші ідеї про справедливість були запропоновані Аристотелем, який визначив ширшу та вужчу детермінацію справедливості: 1) відноситься до закону, і в цьому значенні справедливість трактується як одна із найважливіших чеснот, що охоплює всі інші цінності; 2) торкається розуміння справедливості як особливої більш вузької цінності чи чесноти, відмінної від інших [8, с. 45]. У працях Аристотеля виділяється три форми справедливості: розподільча, урівнююча та обмінна (ця класифікація залишається актуальною і досі).

Терміном справедливість часто оперують юристи, політологи, економісти, філософи, соціологи та ін. У соціогуманітарних науках поняття справедливості носить і теоретичний і прикладний характер. Незважаючи на це, наукове дослідження поняття справедливості характеризується особливістю так званою справедливістю «зверху», проти наступаючої справедливості «знизу». Пояснюючи вищесказане, уточнимо, що дослідники обґрунтовують справедливість опираючись на існуючі закони, ідеології, теорії чи підходи, що формуються «зверху», тими ж уявленнями політиків, науковців чи дотичних осіб. Проте, сьогодні, в час розвитку громадянського суспільства, розширення медійних, соціальних й комунікаційних мереж, новою хвилею насувається справедливість «знизу». А уявлення людей щодо справедливості постійно залишалися в тіні, й основні підходи розроблені «зверху» вважалися першопочатковими чинниками формування уявлень щодо справедливості. Звичайно, ми не відкидаємо так званої справедливості зверху як суб'єктивної, детермінованої тощо; лише ставиться акцент на тому, що існують дві вагомні хвилі, що впливають на уявлення про справедливість сьогодні, які зростають «зверху» та «знизу» (об'єктивна та суб'єктивна реальності), та їхня першість, швидкість, причинно-наслідковість є взаємопов'язана та взаємовпливаюча.

Множинністю ідей про справедливість характеризується ХІХ й особливо ХХ століття. Ідеології, принципи, цінності, соціальні експерименти у конкретних суспільствах-державих, що є ознакою Першого модерну [3, с. 27], як ніколи плідно зародилися минулого століття. Теоретичні розробки часто використовувалися на практиці.

До прикладу, концепції характеризується «прикладною» справедливістю, коли політика держави (ідеологія, принципи, цінності «зверху») визначають постулати справедливості, та навпаки – постулати справедливості визначають політику держави, і можна припустити, є одним із факторів формування уявлень щодо неї. Яскравим прикладом слугують пропагандистські ідеї та програми дій, що панували в СРСР. Поворотним у піднесенні й актуалізації питань справедливості стала ХІХ Всесоюзна партійна конференція, темою якої було формування й досягнення соціальної справедливості [11, с. 72]. Цікаво, що основні принципи досягнення соціальної справедливості: підвищення рівня життя, створення фондів соціального розвитку та суспільних фондів споживання,

розвиток сфери послуг, соціальна орієнтація економіки, надання соціальних гарантій [6, с. 35–42] базувалися на результатах конкретних емпіричних досліджень стану економіки та соціальної сфери, соціологічних опитуваннях населення задля з'ясування рівня життя, а також, прогнозування рівня життя.

Зрозумілим є те, що будь-які прикладні дослідження по темі справедливості супроводжувалися ідеологічним обґрунтуванням результатів. Гасло: «Кожному – по його здібностям, кожному – по його праці» [4, с. 101–106], запропоноване П. Ж. Прудоном як один із принципів соціалізму, і був проголошений в Конституції СРСР 1936 року, залишався актуальним й у кінці ХХ століття (проте дещо змінившись: «Кожному – по здібностям, кожному – по результатах праці») у наукових працях з обґрунтування досягнення справедливості, точніше соціальної справедливості. Проте якщо у 1930-ті роки не розрізняли справедливість та соціальну справедливість, то вже у 1980-х роках почали їх розрізняти й ставити акцент на другу, одночасно формуючи, з одного боку, практичні принципи досягнення соціальної справедливості та з іншого боку, теорію соціалістичної соціальної справедливості [5, с. 40].

Відтак, відповідно до тодішньої радянської теорії справедливості, справедливість формувалася та функціонувала у взаємозв'язку із рівністю та свободою [5, с. 42]. Важливим є той факт, що запропонований поділ справедливості на повну та неповну, передбачав, що досягнення повної справедливості можливо лише при комуністичному розподілі, і при оцінці суспільних відносин з точки зору особистості та її зв'язків із соціальними групами. Окрім того, що в кінці ХХ ст. в радянській теорії справедливості виділяють особистісний рівень, але й ще надають принципам справедливості норм повсякденного життя [5, с. 58].

Відповідно до структури справедливості, як зазначає А. Колодій, суб'єктивні уявлення про справедливість відрізняються від її об'єктивного вмісту через: соціально-класову специфіку; індивідуальний досвід, конкретну життєву позицію; глибину розуміння суб'єктом сутності ідеалу та рівня пізнання, пов'язаним із ним досягненням суспільства. І тоді, рисами справедливості є об'єктивність, безпристрасність, безкорисливість [11, с. 19].

Конкретніший розгляд саме соціальної справедливості присутній й у сучасній українській науці, що можна пояснити теоретичною й практичною актуалізацією цієї тематики у 1980 – поч. 1990-х рр., а також, присутніми й досі у суспільстві патерналістськими настроями, що включають надання населенню соціальних гарантій та забезпечення соціального захисту.

Соціально-економічний детермінізм є характеристикою не тільки в українській науці при розгляді теорій справедливості, але й у світі, проте із змінними тенденціями.

Але основні тенденції ще у 1970-х роках почав формувати Дж. Роулз із виходом його праці «Теорія справедливості». Ще й досі науковці, які займаються теорією справедливості, посилаються на Дж. Роулза, підтримуючи, критикуючи чи доповнюючи його.

Теорія справедливості як чесності Дж. Роулза базується на двох принципах [10, с. 102]:

1. Кожна людина повинна мати рівні права відносно найбільш великої схеми рівних основних свобод, сумісних з подібними схемами свобод для інших.
2. Соціальні і економічні нерівності повинні бути влаштовані так, щоб: (а) від них можна було б розумно очікувати переваг для всіх, і (б) доступ до положень (positions) і посад був би відкритий усім.

Досягнути стійкості концепції справедливості можна за умови публічного визнання її реалізації соціальною системою, що принесе із собою відповідне почуття справедливості [10, с. 158]. Як зазначає П. Рікер, Дж. Роулз при визначенні справедливості характеризується такими особливостями, як відкрита особиста ідейна послідовність Канта, а не Аристотеля, тобто справедливість трактується як пріоритет в сторону добра, а не пріоритет чесноти. Також, новизною Роулза є те, що він застосовує справедливість відносно інституцій, а не відносно індивідів [9, с. 73].

Роулз виділяє три типи справедливості: економічну, політичну та соціальну. Проте основний акцент в концепції поставлено на соціальну забезпеченість громадян, а соціальну та економічну справедливість дослідник асоціює із можливістю й повнотою виявлення громадянами своїх політичних прав й обов'язків, і за таких умов суспільне благо має співпадати із особистим благом [10, с. 437]. Ця модель є ідеальним типом, бо на практиці (згідно із результатами авторського соціологічного дослідження), в процесі виникнення почуття справедливості виникає внутрішньоособистісний конфлікт чуттєвості й раціональності, що є причиною та наслідком специфіки взаємозв'язку суб'єктивної та об'єктивної реальностей.

Базою концепції є ідея про те, що справедливість надана людині від природи як здатність оцінки інших людей та соціальних явищ, тому вона покликана визначати пріоритети соціально-політичного розвитку, раціональні стандарти та розподільчі процеси, які є метою діяльності політичних інститутів, що працюють для розвитку держави.

Точніше, за Дж. Роулзом моделювання концепції справедливості відбувається, також, і завдяки принципу розподілу відповідно до моральних заслуг або ж залежно від користі для суспільства. Тоді як Р. Нозік зазначає, що розподіл відбувається залежно від статично виваженої суми моральних заслуг, корисності для суспільства та потреб. Ф. А. Хаєк виступає із запитанням до попередніх двох тез: чи можливо визначити індивідуальні моральні заслуги? [14, с. 183–228]. Таким чином, заперечуючи концепцію змодельованої розподільної справедливості, та пропонує модель, де кожен отримує відповідно до кількості благ, наданих іншим, у яких є ресурси, щоб бути корисними тим, хто корисний їм [12, с. 245].

Незважаючи на те, що Дж. Роулз актуалізував питання справедливості, використовуючи інституційний підхід, саме досягнення справедливості, на його думку, має відбуватися через особистісне почуття справедливості. Саме особистість як першопочаткова ланка у суспільстві (суспільстві справедливому), досягає своєї єдності через взаємозв'язок її індивідуального життєвого плану, принципів раціонального вибору та існуючого почуття правильності та справедливості [10, с. 485].

Так чи інакше, коли ми говоримо про теорії справедливості, ми маємо розуміти, що головно науковцями справедливість бачиться у територіальних межах, йде мова про досягнення справедливості тим чи іншим суспільством із урахуванням основних прав й свобод особистості. На нашу думку, сьогодні ми маємо відійти від цього підходу. Використовуючи концепцію У. Бека про Перший та Другий модерні [2, с. 118], ми простежуємо етап переходу до Другого модерну, коли відбувається глобальна взаємозалежність процесів та явищ поза національними кордонами. Або, іншими словами, розширення простору дій та взаємодій, комунікацій та соціальних мереж. Як зазначає,

А. Баттімер [13, с. 43] при визначенні соціального простору варто використовувати два положення: «соціальний горизонт груп» і «циркуляція» будь-якого просторового виду товарів, послуг, людей, інформації, розширюючи в такий спосіб соціальні комунікації.

Додатково, за твердженням З. Бауманна, в час глобалізації на першому місці серед цінностей виходить мобільність, свобода пересування [1, с. 17].

Таким чином, коли ми говоримо про сучасні глобалізаційні процеси, що включають розширення соціального простору, мобільність понад національними кордонами, то це означає мобільність як фізичну, так й мобільність ідей, цінностей, уявлень, тобто, соціального й символічного капіталів у горизонтальному соціальному просторі.

Цікавою тут є концепція горизонтальної циркулярної міграції, запропонована українським дослідником І. Марковим. Основними ідеями концепції є те, що сучасні переміщення людей вже не відбуваються у рамках країни походження та приймаючої країни. Соціальний простір мобільностей розширюється та переходить із вертикального до горизонтального [7, с. 3]. Як уже зазначалося, зміна простору, типів мобільності передбачає не лише фізичну, але й нематеріальну міграцію. Таким чином, основним нашим твердженням є те, що сучасні глобалізаційні процеси, розривши соціальний простір комунікацій, взаємодій, мобільностей, в тому числі символічного капіталу, «відкрили ворота» й для розширення простору формування, трансформації, трансляції уявлень про справедливість.

Зважаючи на те, що всеохоплююча міграція стала однією із рис глобалізації (У. Бек), розширюючи соціальний простір взаємодій, комунікацій та мереж, водночас, переносячи акцент на важливість ролі окремої особистості із її суб'єктивною реальністю на формування та взаємовплив на об'єктивну реальність, дозволяє нам визначити дві дослідницькі групи щодо вивчення уявлень про справедливість та формування концепту глобальної справедливості. Тобто, міграція є тим процесом, який покаже нам особливості формування, трансляції, трансформації уявлень про справедливість.

В авторському дослідженні однією дослідницькою групою є українські трудові мігранти, а іншою – українці, які ніколи не мігрували. Станом на сьогодні, дослідження здійснювалося в Україні, Італії, Іспанії, Греції методом напівструктурованого інтерв'ю.

Задля формування концепту справедливості, ми зазначимо основні особливості уявлень про справедливість у сучасних глобалізаційних умовах.

1. Справедливість як явище входить у нашу щоденність. Ми усвідомлюємо, оцінюємо, формуємо певне ставлення до подій, випадків, проте не завжди реагуємо дією. Тобто, почуття справедливості індивідуально присутнє й розвинене як до себе, так і до суспільства, що належить більше до суб'єктивної реальності. Проте зв'язок, скоріше дієвий зв'язок, щодо справедливості із об'єктивною реальністю є значно слабшим за почуття. І це більше проявляється у немігрантів, ніж у мігрантів.

2. Існує теоретична й практична справедливість. Якщо теоретична справедливість формується на індивідуальних почуттях, досвідах, уявленнях, існуючих моральних та ціннісних нормах, то практична обрамлює нас законами, суспільними нормами тощо. Також, це не означає, що ці два типи не є пов'язаними. Практична справедливість дає нам певний інституційний шлях досягнення справедливості, яким більше користуються мігранти. Проте є спільна риса у двох дослідницьких груп, це те, що практична спра-

ведливість все більше має досягатися через особистісний рівень, власний приклад та власні морально-ціннісні зміни та реакції.

3. Таким чином, уявлення про справедливість формуються через рівні «особистісне – локальне – глобальне». Для особистості важливу роль відіграє її громада, локальність. На глобальному рівні полілокальність уявлень про справедливість, що репрезентується індивідуально, не означає конфлікт чи уніфікацію цих уявлень.

4. Універсальна багатоманітність, або ж використовуючи термін У. Бека універсальна контекстуальність. Універсальні принципи, бачення справедливості мають індивідуальне «забарвлення», зміст.

5. Тому, важливо визначеним були складові формування уявлень і почуття справедливості: раціональність та чуттєвість, і їхній конфлікт (часто внутрішньоособистісний, але й міжособистісний), коли раціональні уявлення не співпадають із чуттєвими, де раціоналізм тяжіє до універсалізму, а контекстуалізм – до чуттєвості, так звана – чуттєва раціональність.

6. Також, ми маємо розрізняти справедливість як мету, справедливість як засіб, справедливість як результат. Усе це в комплексі є ідеальним типом із досягнення й існування справедливості.

7. Існують глобальні уявлення про справедливість (теоретичні), із локальними особливостями досягнення справедливості (практичні).

8. Вже не існує відомої дихотомії «справедливість-несправедливість». Часто у дискурсах, одне чи інше поняття зникає, з'являється явище «між» – між справедливістю та несправедливістю, так звана, нормальність.

Як бачимо, глобалізаційні процеси ставлять перед нами нові питання та виклики щодо особливостей не тільки фізичної, але й символічної мобільності. Якнайкраще формування, трансляції та трансформації уявлень про справедливість «знизу» визначають «people in move» і «non-movers», виходячи, таким чином на глобальний, мегарівень. Основним закликком є звернення уваги до формування концепту глобальної справедливості саме науковців із міждисциплінарним підходом, бо недостатнім є зусилля громадських організацій (Center of Global Justice, Global Justice Center тощо), політичних закликів чи пропаганди, дискурсів у ЗМІ. Тільки наукова призма із дослідження «особистісної» справедливості дозволить сформувати цілісне бачення глобальної справедливості у сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бауман З.* Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман. – К., 2008. – 118 с.
2. *Бек У.* Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / У. Бек ; пер. з нім. О. Юдіна. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 408 с.
3. *Бек У.* Что такое глобализация? / У. Бек ; пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника ; общая ред. и предисл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
4. *Вопросы научного коммунизма.* – 1989. – № 79. – 111 с.
5. *Колодий А. Ф.* Социальная справедливость и равенство: проблемы теории и практики / А. Ф. Колодий. – Львов : Свит, 1991. – 220 с.

6. Кунельский Л. Е. Перестройка и социальная справедливость (экономический аспект) / Л. Е. Кунельский. – М. : Наука, 1990. – 208 с.
7. Марков І. Сучасні міграції у соціодинаміці глобалізованого суспільства: теоретичні аспекти проблеми. – 2012. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ukralm/2012_7/markov.pdf
8. Младенович М. Об идее справедливости и ее реализации / М. Младенович // Гуманитарное знание: теория и методология. – 2009. – № 3. – С. 43–50.
9. Рікер П. Право і справедливість / П. Рікер ; пер. з фр. – К. : Дух і літера, 2002. – 216 с.
10. Ролз Джон. Теорія справедливості / Ролз Джон ; пер. з англ. О. Мокровольського. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.
11. Социальная справедливость: пути реализации / [З. А. Бербешкина и др. ; ответственный редактор Х. А. Шайхова] ; Академия наук Узбекской ССР, Институт философии и права им. И. М. Муминова. – Ташкент : Фан, 1990. – 138 с.
12. Хайек Ф. А. фон. Познание, конкуренція и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Хайек Ф. А. фон. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
13. Lefebvre H. The production of Social Space / H. Lefebvre ; [trans. D. Niholson-Smith]. – Oxford: Blackwell, 1993. – 113 p.
14. Nozick R. Anarchy, State and Utopia / R. Nozick. – N. Y. : Basic Books, Inc., Publishers, 1974. – 367 p.

Стаття надійшла до редколегії 22.05.2014

Прийнята до друку 17.06.2014

THE PERCEPTION OF JUSTICE IN THE CIRCUMSTANCES OF GLOBALIZATION

H. R. Zaremba

*Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine,
Shovkovychna Str. 12, Kyiv, Ukraine, 01021,
e-mail: ganna.zaremba@gmail.com*

The paper examines links between classical sociological theorizing and contemporary theories of globalization. This article examines the peculiarities of contemporary globalization processes and the attempt of analysis of place of Ukraine in them is done. Globalization is a complex and controversial phenomenon of unification and integration. This phenomenon can be defined in multiple ways. The article reviews the origins of the term, economic aspect of globalization, as well as its positive and negative consequences. Globalization is a social process, while globalism is an ideology that endows a concept of globalization with a particular concept or value and market globalism is the dominant ideology of our time. The article reviews the main approaches and concepts of justice. The author makes an attempt to identify the main characteristics of the processes of formation, translation and transformation of the ideas about justice in modern conditions so that to further develop of the concept of the global justice. Social justice can be understood as a general process of creating sustainable communities of inclusion, diversity, and equity. At the most basic level the concept of global justice recognizes that social justice projects can have global impacts even when they occur on the local level. Thus decisions made locally may have global significance.

Keywords: justice, global justice, migration.

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О СПРАВЕДЛИВОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Г. Р. Заремба

*Институт социологии Национальной академии наук Украины,
ул. Шовковичная, 12, г. Киев, Украина, 01021,
e-mail: ganna.zaremba@gmail.com*

В статье рассмотрены основные подходы и концепции справедливости. Сделано попытку определения основных характеристик процесса формирования, трансляции и трансформации представлений о справедливости в современных условиях для дальнейшей разработки концепта глобальной справедливости.

Ключевые слова: справедливость, глобальная справедливость, миграция.